

Jogi szokások a bányászatban

Dr. T Á R K Á N Y S Z Ü C S E R N Ó jogász, tudományos főmunkatárs
(Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutató Csoport, Budapest)

A szerző tanulmányában a bányászati jog történetének néhány fontos kérdését vizsgálja.

Leszűri azt a tanulságot, hogy a központi államhatalom figyelmé a bányászatnak csak az általa hasznosnak tartott problémái szabályozásáig terjedt. Ezen túl, az életviszonyok rendezésére maguk a bányászok alakították ki szabályokat, melyek jogi szokások formájában sokszor tartósabban éltek, mint a jogszabályok.

A tudományos kutatásnál az állami előírásokat és a jogi szokásokat egyaránt értékelni kell.

Amikor a hatvanas évek végén „Magyar bányajog” című könyvünkhöz a történeti rész előkészítésével foglalkoztunk és pár száz évre visszamenőleg a jogszabályok előírásai alapján a bányászati életviszonyokra nézve szerettünk volna valamelyest konkrét képet kialakítani, szinte leküzdhetetlen akadályok előtt álltunk.

Bármilyen gonddal olvastunk a bányatörvényeket, a különböző városok statutumait, a bányahatósági instrukciókat, nehezen állt össze egyik-másik intézmény megrajzolásához szükséges adathalmaz és így végsőleg csak nagyvonalú leírást adhattunk a bányászati életviszonyok jogi oldalának történeti kérdéseiről.

A nehézségek különböző okokra voltak visszavezethetők. Túl általános lenne most arra hivatkozni, hogy bányászati történetírásunk kézzelfoghatóan sokkal hiányosabb, mint pl. a mezőgazdaságé vagy, hogy a jogtörténészek sem fordítanak különösebb gondot a bányászat hazai múltjára, mert ezek ugyan valódi okok, de szépitgetés nélkül elmondhatók az élet szinte minden területére.

Az említett hiányok és az adatfeldolgozások töredékességei a mi problémáinkat legfeljebb nehezítették, de az igazi okokon alapuló tapasztalatokat úgy vonhattuk meg, hogy a korabeli jogszabályok előírásai alapján a gazdasági életviszonyokban meglevő intézmények jogi oldalának igazi körülményeit nem lehet megrajzolni. Több kell ehhez, mint magának a törvénynek, a rendeleteknek, a helyhatósági rendelkezéseknek az ismerete, alapos tanulmányozása, hanem jól kell ismerni a korszak gazdasági, társadalmi viszonyait és különösképpen össze kell gyűjteni azokat az empirikus adatokat, jogi tényeket és a gyakorlatban megkövesedő szokásokat, amelyek a jogszabályok végrehajtása során mint élő folyamatnak a mérföldkövei, a megvalósulás irányát, kiteljesedését vagy sorvadását jelzik.

Különösen két konkrét aggály nyugtalanított bennünket. Az egyik a jogszabályalkotás természetében, a másik a társadalmi viszonyokban rejlett. A törvények ugyanis elsősorban mindig a jövőre nézve rendelkeztek, tehát azt mondták meg, hogy a jövőben mi legyen. A törvények kiadásának időpontjában meglevő adottságok a jogszabályalkotás ismert módszerei szerint már nem kívánnak szabályozást, hiszen megvannak, és a törvényalkotó abból a feltételezésből indul ki, hogy azokat úgyis

mindenki ismeri. A kiadott törvényből meglevő tényre legfeljebb 20–30%-os biztonsággal lehet következtetni. De még ezt is lerontja sokszor a törvények homályos, változott értelmű kifejezéseket használó, ásatag szövegezése, az a törekvés, hogy alkotói túlzott mértékű elvonatkoztatásra, általánosításra törekedtek.

Mindez még csak magában a már meglevő törvényben lappangó ok. Sokszor a történész módfelett örül annak is, ha valamilyen intézményre nézve legalább törvényi szintű szabályozás emlékére talál, de a régi időkben a törvényi szabályozás eléggé ritkán következett be. Jogtörténészeink, különösen BÓNIS György kutatásaiból ma már ismert, hogy a középkorban nem a törvény, hanem a szokásjog volt a jog főforrása. Az élet tehát az ősök által kitaposott nyomokon haladt előre, és jogi szokások generációról generációra megszabták, hogy meghatározott viszonyok és feltételek között mit kell, mit szabad tenni. A törvények megszülettek ugyan, de létük legtöbbször csak valamely uralkodó életéhez volt kötve, sőt azokat a szokások sokszor még hamarabb is kikezdték, lerontották.

A magyar bányászat jogi rendjével ritkán foglalkozott a központi államhatalom. Bányavárosok léteztek ugyan, azonban viszonyaikat nem országos törvények szabályozták, hanem csak a számukra kiadott privilegiumok, kiváltságlevelek. A korai törvények legfeljebb nagy elveket mondtak ki, pl. a bányászok vagy a földesurak bányászabadságát, de hogy ezek az elvek valójában milyen formában, milyen részletszabályok mellett érvényesültek, azt már a köréjük fonódó szokások, a kialakuló gyakorlat határozták meg.

A bányászatban nem került sor átfogó törvények kiadására. Tudjuk, hogy I. Miksa 1573-ban bányarendtartását a magyar országgyűlés megerősítésével léptette életbe, mert a rendek azt az álláspontot foglalták el, hogy a bányászati jogalkotás nem az országgyűlés, hanem a bányavárosok hatáskörébe tartozik. De valójában nem fogadták el a tervezett rendelkezéseket, mert úgy érezték, hogy sérti jogaikat. Az uralkodó rendeletét közigazgatási úton tette kötelezővé, megelőzően pedig magukkal a bányavárosok egy részével meg egyezett és rendeletéhez körültekintő felvilágosító szabályokat mellékelte. Még így is, csak az alsómagyarországi bányavárosokban tudta a szabályzatát alkalmazni és a kamara igazgatás alatt levő többi bányaváros ellenállását évtizedek után sem tudta legyőzni. Végül a nagyszabású rendtartás hatóterületét a magyar országgyűlés 1723-ban tovább szűkítette, amikor csak a bányatörvényesítések magántörvényének ismerte el.

Az osztrák általános bányatörvényt 1854-ben ugyancsak rendeleti úton, az abszolutizmus viszonyai között léptették életbe. 1573 és 1854 között a bányászatra nézve törvényi rendelkezés nem történt hazánkban, ha csak nem számítjuk ide az 1747. évi, eléggé modern erdélyi bányatörvényt,

amely azonban csak a történelmi Erdély területére nézve tartalmazott rendelkezéseket. Majdnem háromszáz év telt el tehát, amíg újabb átfogó szabályozásra sor került, de vajon azok a szabályok, amelyeket *Miksa* rendtartása olyan nagy részletességgel megalkotott, még megfelelhettek a XIX. század többszörösen megváltozott gazdasági és társadalmi követelményeinek? Semmi körülmények között sem, ezért a *Miksa*-féle rendtartásból már nagyon kevés bizonyítékot használhatunk fel a XVII.—XVIII. század magyar bányászati viszonyaira nézve.

Ugyanilyen következtetésekre juthatunk az 1854. évi *osztrák bányatörvénnyel* kapcsolatban is, amelyről pedig tudjuk, hogy már megalkotásának az időszakában sem volt korszerű: a kapitalizmus kezdeti korszakában került kiadásra és legtöbb megoldása feudális vonásokat, örökséget vonzott magával. Kiderült ez már 30 évre rá és egymást érték az új bányatörvény tervezetek, de törvény egyikből sem lett, mert a nagybirtok és a nagyipar, — többek között — a szén szabaddá tételének a kérdésében sem tudott megegyezni. A bírói szokásjog és a bányahatósági gyakorlat alakított ki, fogadott el olyan korábbi korszakokból átmentett, vagy alulról kezdeményezett szokásokat, szabályokat, amelyek törvény hiányában a bányászati életviszonyokban rendet tartottak.

A bányászat jogi oldalának a megrajzolásában a másik nyugtalanító szempont a társadalmi viszonyok rendkívül heterogén voltában mutatkozott. Elsősorban a feudális időkben a társadalom struktúrájából kifolyóan a sokféle jogállapotnak más-más szabályrendszer felelt meg, tehát a társadalmi általánosítás valótlanúságot eredményezhetett volna. Ez a jogszabályalkotással annyiban állt összefüggésben, hogy az a kevés összefüggő szabálytömeg, amit az uralkodó kiadott, mint pl. a *Miksa*-féle rendtartás és az ezen alapuló királyi leiratok, főképpen az uralkodó földesúri joghatósága alatt levő ún. *szabad királyi bányavárosokra* vonatkoztak, ezeknek is csak arra a részére, amelyeket a kamarai igazgatás tekintélye nyomán, erre kényszeríteni tudtak. Felsőbb szintű rendelkezés egyáltalában nem volt a bányászati privilégiummal nem rendelkező szabad királyi városokra, a földesúri városok és általában a földesúr területén levő bányák viszonyaira nézve. Sok ma is a fehér folt, főleg a földesúri bányászatkodást illetően, amire nézve 1970-ben leírt szomorú megállapításunk ma is érvényes: „a földesúri bányák viszonyairól a történeti kutatás megfelelő képet még nem nyújtott”.

Hogy a feudális kor bányászatában a társadalmi relációknak milyen áttekinthetetlen szövevénye, a jogviszonyoknak mennyire heterogén rendszere fejlődött ki és létezett, csak néhány példával szeretnénk szemléltetni. Vegyünk pl. egy kamarai igazgatás alatt volt bányavárost a bányatulajdon szempontjából, mondjuk a XVIII. század közepéről. A tárnák egy része kincstári tulajdonban állt, de nagy részüket bérletben hasznosították, más részét saját kezelésben tartották. A tárnák többi részét egyedülálló bányaművesek, kisiparosok, bányászövetkezetek tartották üzemben, ám a szövetkezetek is többfélék lehettek, pl. ténylegesen kézi-

munkás vállalkozókból, vagy külföldön élő idegen tőkésekből állók. De még az is más-más jogi helyzetet rejtett magában, hogy a tulajdonos városi polgár volt-e, vagy idegen, esetleg külföldi személy. Hasonlóan bonyolult és szinte kizárólag *szokás alapján* kialakult jogi viszonyokat láthatunk a bányamunka szempontjából is. Bércmunkások tömege állt rendelkezésre összetételükben eléggé változatos formában. Egy részüket a kincstár —külföldről vagy más országrészből — telepítette a tárná mellé, hogy állandóan készen álljanak, más részüket a bányavállalkozók folyamatosan csábították el a földesuraktól, különböző társadalmi vagy anyagi kedvezményeket ígérve nekik. Bércük lehetett pénz és egyéb természetbeni szolgáltatás, de voltak olyanok is, akik kizárólag természetbeni járandóságot élveztek és ilyenkor alig lehetett ezeket megkülönböztetni a részes művelőktől. A bányaváros továbbá közeli községeket jobbágy- vagy zsellérfalvakká is tehetett és ilyen esetben a városi tulajdonban levő tárnákban robotmunkát is alkalmazott.

Mindezt azonban — ahogy mondani szokták — az élet, maga a társadalom alakította ki, nem pedig a központi államhatalom, a jogszabályok, a bányatörvények. A kialakulás és a fennmaradás feltételeiben tehát nem törvények, hanem szokások, *jogi szokások* játszottak főleg szerepet és a következőkben ilyen jogi szokásokból szeretnénk rövid áttekintést nyújtani.

Az ásványi nyersanyagok tulajdona

A bányászatot mint foglalkozást nálunk főleg a városi polgárság űzte. A város, különösképpen a sokféle kiváltsággal felruházott bányaváros, a feudális rendszerben mint kiemelkedő sziget helyezkedett el, amelyben a személyi-függőségi és a termelési-tulajdoni viszonyok leginkább a kereskedelmi tőke különböző formáinak hatása alatt, lényegesen eltértek a mezőgazdaságban létező viszonyoktól. A XVIII. században a városi bányapolgár rendszert már nem mint fizikai munkás volt érdekelve a bányászatban, hanem mint vállalkozó, aki tőkéje segítségével megszervezte az ásványi nyersanyagok kitermelését, a szükséges átalakítást (pl. kohászat) és az alapanyagok értékesítését is a kezében tartotta. A tényleges bányamunkások — akik vagyoniukat vesztett önálló bányászokból egykor idemenekült, szökött jobbágyokból és zsellérekéből, külföldről áttelepült bércmunkásokból stb. tevődtek össze — ugyancsak sokat nyertek a városi kiváltságból származó előnyökből, noha legtöbbször alig kapták meg munkájukért azt az ellenértéket, ami családjuk fenntartásához szükségesnek mutatkozott. A múlt század végén a földjétől szabadult parasztság egy része ugyancsak a bányász-életformát választotta élet-hivatás szerűen, vagy földje művelése mellett ún. *kétlakóságban* vállalt bányamunkát is.

A kibányászott termékek rendszerint a polgárság kezében maradtak, mert a városban történt meg a további feldolgozásuk (pl. az aranyat az ötvösmester stb.), a kész termékek közvetítése, értékesítése a többi társadalmi osztály és réteg szá-

mára, tehát a társadalmi szintű árucseré megszer-
vezése és lebonyolítása. Ezek értékkülönbözete
kereskedelmi tőke formájában ugyancsak a város-
ban csapódott le, mert ahány kézen ment át a
városban a termék, annyi költség és főleg haszon
terhelte, ami lényegében ugyancsak a polgárság
körében maradt.

A polgárság azonban nem könnyen szerezte meg
a maga részére az ásványi nyersanyagok kiterme-
lésén, átdolgozásán és értékesítésén nyugvó ha-
szonhoz való jogát. Az átdolgozás és értékesítés,
tehát az ipar és a kereskedelem megtartása a vá-
rosi jogok útján általában nehézségek nélkül meg-
történhetett, hiszen a várost éppen ezeknek a sa-
jatos foglalkozási ágaknak a kifejlődése különböz-
tette meg a falutól és az egyéb településektől. A
bányászatban azonban a polgárság kemény ellen-
félbe ütközött annak következtében, hogy az ásvá-
nyianyersanyagok a földbirtoknak voltak részei, ame-
lyen a földesurak feudális hatalma, előjogainak
tömege nyugodott. A földesurak pedig nem szíve-
sen váltak meg a földjükben levő természeti kin-
csektől, ezért a szabad bányászkozást minden esz-
közzel gátolták. A polgárság és a földesurak soha-
sem tudtak megegyezésre jutni a bányászat alap-
vető feltételét jelentő ásványi nyersanyagok tulaj-
donának kérdésében, és noha az uralkodók a bányá-
szathoz fűződő érdekektől is vezérelve, sokszor
léptek fel közvetítőül és tettek kísérletet a meg-
oldásra, ez csak különböző szintű kompromisszu-
mok útján sikerült.

Például láttuk, hogy I. Miksa 1573-ban csak mi-
lyen nehézségek árán, közigazgatási úton tudta
életbe léptetni bányászati rendtartását, amely
alapvető rendelkezésként a bányászat jogát *királyi
jognak* minősítette. Noha az előző években a ren-
dek úgy nyilatkoztak, hogy a bányászat szabályo-
zása nem tartozik az országgyűlés hatáskörébe, a
következő évben mégis törvény által siettek meg-
erősíteni azt a jogukat, hogy a földjeikben továbbra
is szabadon bányászkozhatnak.

Az érdekeiket veszélyeztetve látó földesurak
visszaütése megisméltódott az 1854. évi *osztrák
általános bányatörvénnyel* kapcsolatban is. Ez a
törvény ugyanis a szenet is szabad ásványnak minő-
sítette, tehát olyannak, amely kikerült a földes-
urak rendelkezése alól. Amikor azonban az alkot-
mányosság helyreállta után, 1861-ben az *Ország-
bírói Értekezlet* felülvizsgálta, hogy az abszolutiz-
mus idején hatályba léptetett törvények, pátensek
és rendeletek közül melyeket és milyen változta-
tással kell fenntartani, a nagybirtokosoknak sike-
rült elérniük, hogy a bányatörvénynek a szenekre
vonatkozó rendelkezését ne kelljen átvenni. Ezzel
pedig a feudális előjogukat a bányászatban 1946-ig
sikerült megmenteniük.

Miről is lett volna szó tulajdonképpen? Az ásvá-
nyai nyersanyagoknak a földdel való fizikai kap-
csolata folytán jogi helyzetük attól függött, hogy
a föld kinek a tulajdonában állott. Aki tehát a
saját földjében valamit felkutatott, megtalált, azt
ki is bányászhatta. Akié tehát a föld, azé volt az
ásvány is. Ezt alapállásnak tekinthetjük és *földes-
úri bányászabadságnak* nevezhetjük.

Az uralkodónak azonban hatalma biztosításához,

országa védelméhez katonai vagy pénzüverési célokra
szüksége volt az ásványi nyersanyagok egy részére.
Megoldást talált egy időre abban, hogy az ásványi
nyersanyagok lelőhelyeit lefoglalta és kiváltságok-
kal megerősített szakembereket telepített a kibá-
nyászásra, feldolgozásra. A kiváltság a polgárság
kifejlődésének a szülőágyát vetette meg, a polgár-
ság léte, munkája, vagyonosodása e kiváltságoktól
és közvetve az uralkodótól függött. Főleg a XVI.
század közepétől kezdve az uralkodó és a városi
polgárság között ilyen módon kialakult szövetség
gyakorlatban arra készítette az uralkodókat, hogy
földbirtok-adományozás eseteiben és általánosság-
ban az ásványi nyersanyagokhoz való jogát tartsa
fenn a maga részére. Ezt *fenntartási rendszernek*,
vagy közkeletűbb nevén *általános bányászabadság-
nak* szokták nevezni, azért általánosnak, mert elvileg
mindenki számára szabaddá váltak az ásvá-
nyok, nem csak a földtulajdonosok rendelkezhet-
tek vele.

Ezáltal a földtulajdon egysége tulajdoni szem-
pontból felbomlott földre és a benne levő ásványi
nyersanyagra, a bányászabadság pedig olyan érte-
lemben érvényesült, hogy az ásványokkal való
rendelkezést az uralkodó elvonta a földtulajdontól
és a jogot maga gyakorolta, bárkinek odaadhatta,
aki bányászkozni akart és arra alkalmasnak bizo-
nyult, csak a bányabért kellett megfizetnie. A föl-
desúrtól való elvonás útján tehát más részére is sza-
baddá vált a bányászkozás. Az uralkodó gyakran
oly feltétellel engedte meg az elvont ásványi nyers-
anyagokra vonatkozóan a bányászatot, hogy a ter-
mékek kizárólagos felvásárlási jogát kötötte ki a
maga részére, pl. arany, ezüst, ólom stb. esetében.
Végül a bányászkozás harmadik rendszerét az
uralkodói, az állami kizárólagosság alkotta; némely
ásványi nyersanyagot ugyanis maga az uralkodó
monopolikus módon saját kincstári üzemében bá-
nyásztatott és hozott forgalomba, pl. nálunk a só.

Ez a vegyes rendszer (földtulajdonosi, állami
fenntartás és kizárólagosság) azután 1946-ig fenn-
maradt. Aki fenntartott ásványi nyersanyagot
akart kibányászni (pl. fémek, kén, timsó stb.),
a bányászati jogosítvány alapján csak akkora föld-
det volt köteles megvásárolni a föld tulajdonosá-
tól, amelyen a szükséges berendezéseket el tudta
helyezni. Ezzel szemben viszont, aki fenn nem tar-
tott nyersanyag érdekében akart bányát alapítani,
a nyersanyagot csak a föld tulajdonosával való
megállapodás és ellenérték, az ún. *urbura* (bá-
nyabér, úrbér, bányaadó, földbér, földadó) fize-
tése fejében termelhette ki. Fenntartott nyersanya-
gok után az urbura az uralkodónak járt, még
akkor is, ha a földesúr termelte azokat a saját
földjéből.

Az urburát a kitermelt ásványi nyersanyag szó-
kás vagy megállapodás szerinti hányada alkotta,
pl. ércek 1/10, ezüst 1/16, 1745-től a magánosok
által kitermelt fémek 1/17 része.

A só állami monopólium volt, amit csak kincstá-
ri bányák termelhettek ki és hozhattak forga-
lomba. A nemesfémeket bárki kitermelhette ugyan,
de meghatározott áron be kellett szolgáltatni a
kincstári felvásárló szerveknek.

A Székelyföldön — mint tudjuk — nem érvé-

nyesült a királyi jog, így az állami fenntartás és kizárólagosság sem, tehát a székely nemesek a földjükben levő ásványi nyersanyagokkal 1848-ig elvileg szabadon rendelkeztek, így a sóval is, noha az osztrák kincstár a parajdi sóaknára is rátette a kezét. A székelyek a máshol királyi jogként fenntartott sót ingyen kapták Parajdról, majd amikor kincstári tulajdonba került az üzem, kezdetben nagyon olcsón, később ugyan egyre drágábban, de mégis olcsóbban mint máshol, szerezhették be. A székelyeknek módjuk nyílt az üzletelésre, az olcsó sót kicsempészve forgalomba hozni és fele áron adni, mint Parajd.

1848 után a jobbágyok is földtulajdonosok lettek, így a fenn nem tartott ásványi nyersanyagokat maguk bányászhatták ki, pl. így az úrbéri, a legeltetési társaság, vagy a közbirtokosság az építőanyagokat kitermelhette, vagy erre másoknak jogot adhatott; a jog megadása leginkább haszonbérleti szerződés formájában történt, aminek feltételei országosan változatosak voltak. A szénjogra vonatkozó bérleti díj pl. állhatott részben szénből, részben pénzből, vagy a kibányászott termék tiszta jövedelmének megfelelő hányadából, sőt a szén értékének 3—5%-ában is megállapodhattak.

A bányászati termelés

A bányászat legfontosabb terréneumaivá a nemesfémek érceit, a vasércet és a sót tartalmazó hegyek közelében települt *bányavárosok* váltak, melyek közül a legerőteljesebb fejlődést a *királyi bányavárosok* érték el, mert az uralkodó minden eszközzel igyekezett növelni a produktivitásukat és növelni a hozamukat. A tőkeszegény *földesúri bányavárosok* sohasem tudták felvenni a versenyt az állami támogatás minden formáját élvező királyi bányavárosokkal.

Nem úgy kell elképzelni, hogy a királyi bányavárosokban minden az uralkodó, a kincstár tulajdonát képezte. Ezek hasonlóak voltak a többi szabad királyi városhoz, de a bányászat folytán fontosabbakká lettek. A bányatulajdon ugyan sok helyen a kincstár kezében összpontosult, de városi polgárok és idegenek is szerezhettek bányászati jogot, tulajdont, amit megfelelő tőke birtokában jövedelmezővé tudtak tenni. A bányászatban uralkodó tőkés termelés már ebben az időben sok bányavárosban azt eredményezte, hogy néhány nagytőkés a haszon sokkal jelentősebb hányadát tette zsebre, mint a sok kistulajdonos. Ugyakkor — rossz évek után — volt bányatulajdonosok bányamunkásként kereshették a kenyerüket.

Míg a bányavárosokban ebben az időben a tőkés termelés minden tényezője már megjelent, a földesurak nagy része a földjében meglévő ásványi nyersanyagokat feudális módszerekkel, robotmunkával igyekezett kitermelni. Egy-egy bányüzemhez 4—5 falut telepített, vagy meglévő falvak munkaerejét irányította oda, de nem szabad munkavállalás formájában, hanem szezonális robotmunkásként. A jobbágyok nyáron a földesúr földjét művelték, tavasszal és ősszel pedig bányában robotoltak. Ez a hagyományos módon, földesúri robo-

ton alapuló bányászat már a XVIII. század elején teljesen elvesztette versenyképességét, sokszor még a földesúr igényeit sem volt képes előteremteni.

A bányavárosok mellett foglalkozni fogunk tehát a földesúri bányászati termeléssel és a bányászat egyszerűbb, a gyűjtögetésre emlékeztető formáival (pl. aranymosás) is.

A bányászatnak két szakaszát különböztették meg: a *kutatást* és a *kitermelést*, a tulajdonképpeni bányászkozást. A kettő szoros kapcsolata kétségtelen, mert valaki azért kutatott, hogy annak eredményét a maga részére biztosítsa, másodsorban a kitermelésbe nem volt érdemes tőkét fektetni, ha a kutatás a földben levő ásványi kincsek mennyiségét, minőségét és kiterjedését nem tisztázta. A két szakasz műszaki és közgazdasági összefüggését kezdetben *jogi szokásokon*, majd 1854 után törvényen alapuló *foglalási rendszer* fogta össze, amely legfejlettebb formáját a bányavárosok gyakorlatában érte el.

A bányászabadságból következett, hogy bányaváros területén belül fenntartott ásványi nyersanyagok után bárki szabadon kutathatott, erre külön engedélyre nem volt szüksége, legfeljebb olyan előírást találtunk, amely szerint a kutatást be kellett jelenteni a bányamesternél.

A kutatás technikai módszerei a XVIII. században még nagyon egyszerűek voltak. A kutató figyelmét a föld felszínének elszíneződése, a kibúvások, a patakok vájta rétegsorok hívták fel az ásványt tartalmazó területre, továbbá a varázsvessző.

Ha a külső jelek ásványi nyersanyag előfordulására engedtek következtetni a föld mélyében, a kutatás következő fázisában a talajt megbontani, mélyíteni kellett. Ennek előfeltétele a *földfoglalás* volt, mégpedig a szabad földfoglalás, ami azt jelentette, hogy a kutatónak az ilyen földet jogában állt lefoglalni, feltéve, hogy valaki már nem előzte meg, tehát ezt a jogát csakis más jogának a sérelme nélkül gyakorolhatta. Sok helyen a bányamester az ilyen kutatásokat bejegyezte a bányakönyvbe is és hozzáírta, hogy a bejegyzés „auf recht” történt, tehát ha vita keletkezne, a bíróság döntése lenne az irányadó.

A foglalás technikailag úgy történt, hogy a kutató a kiszemelt helyen felállította a vitláját, vagy karót, jelzőtáblát tűzött ki, vagy egyéb módon kutatási jelet állított fel, a vitlára és a karóra rájegyezte a tulajdonjegyét. Ha nem a föld mélye felé kellett kutatni, hanem vízszintesen a föld felszínén, vagy már működő föld alatti bányarészben, nagyobb területet vettek igénybe kutatás céljaira és ilyenkor annak határait kicövekeltek, kikarózták, a karókra jelet tettek. A bányakönyvbe a kutatási helyeket a karók száma (pl. 135 kutatási karó), szerint jegyezték be, vagy egyszerűen úgy, hogy pl. 135 kutatás tartozik ahhoz a bányához.

A kutatást — és egyúttal a kitermelést — néhány fontos szerszámmal végezték: az ékkel, a kalapáccsal, a csákánnyal, amelyek a robbantás bevezetéséig az egyedüli jövesztő eszközök maradtak. A bányászkozás műszaki részleteit illetően első sorban *FALLER Jenő* munkáira utalunk.

Egy-egy kutató rendszerint 5—9 ún. *turzást*

foghatott fel; a bányakönyvbe való bejegyzést követően 3 napon belül a kutatást meg is kellett kezdenie és folyamatosan végeznie. Az engedély vagy bejelentés egy évre szóló jogot tartalmazott, de úgy, hogy ha a kutató helyileg meghatározott időtartamra felhagyott a kutatással, rendszerint három vasárnapi kihirdetés után, bárki rátehetette a kezét. A kutatást csak a téli időszakban, Márton naptól (nov. 11.) húsvétig volt szabad szüneteltetni és húsvétot követően legkésőbb 14 napon belül a munkát folytatni kellett, mert egyébként a területet bárki elfoglalhatta.

Ez a szabad foglalási rendszer — hasonlóan mint a mezőgazdaságban — addig állott fenn, amíg egyáltalában szabad terület mutatkozott. A gyakorlatban bevált és szokásjogilag alkalmazott szabályokat azután 1854-ben az osztrák bányatörvény egységesíteni igyekezett és új formában kodifikálta.

A kutatás eredményességéből *jog* keletkezett a kitermelésre, tehát kitermelési, bányanyítási engedélyre, aminek alapján már tárnát, fejtőhelyet, vízlevezető altárnát lehetett létesíteni. Eredményes kutatónak azt tekintették, aki mindenkit megelőzve, elsőként kibányászásra érdemes (ún. műrevaló) előfordulásra, ásványi nyersanyagra bukkant. A kitermelési engedélyt — régi kifejezéssel élve — az „ércerek megütése” alapján lehetett kérni. A *megütés* eredményezte a teljes előfordulásra a lefoglalást.

A bányászati engedéllyel egyidőben az ásványi nyersanyagokat tartalmazó terület *adományozását* kellett kérni. A terület, a művelési körlet meghatározására a bányászathoz is a telekrendszer szolgált, mint a feudális kor szinte valamennyi földhasználati formájában. A bányatelek azonban nem sík terület, hanem háromdimenziós tér volt, amelyet egy síkban mértek ugyan ki, de rendszerint meghatározták mélységét és magasságát is. Selmezbánya egyik bányakönyvében olvassuk például (magyar fordításban): „1700 elején feljegyeztetett, hogy Ó-Mindszent tárnához tartozik 4 tárna és 1 akna 2 zúzóval és 61 karóval, melyek a telér csapása szerint 42 ölre, keresztben pedig a fedübe 21 ölre és a fekübe 21 ölre jogosítanak”.

A régi bányaművelési rendszer a „telér csapása”-hoz igazodott, tehát annak megfelelően következtek egymás után sorozatosan a mélyített aknák, amelyek mindegyike bányatelket és bányatulajdont jelentett. Később már egyéb módon, pl. tárnákkal hatoltak be a föld mélyébe. Bányászkodni csak a bányatelek határain belül volt szabad, mégpedig annak, aki részére azt adományozták. Határait ugyancsak kicövekeltek, kikarózták, mint a kutatásnál s ezekben is tulajdonjegyek szerepeltek. Az adományozást a bányaváros *bányamesterétől*, *bányabíróságától*, vagy később a *bányahatóságtól* kellett kérni. Minden bányász vagy bányászati társulat részére külön bányatelket adományoztak, melynek a határait a felszínen és lent a bányában ugyancsak kicövekeltek, kikarózták, vagy más módon megjelölték. A cövekre vagy határcövekre rávésték a telek jogosítottjának a nevét és a jelét.

A bányateleknek a föld mélyében való elhatárolására azért volt szükség, mert a különböző bányahasználók telkei egymás mellett feküdtek, éppen úgy, mint a felszíni úrbéri telkeknél és az ásványi nyersanyagok előfordulásai, gorcai, teléri összevissza nyúltak a föld alatt. A gazdagabb telérekben a bányászok összekaptak volna, ha műszakilag nem határolták volna el kinek-kinek a működési területét. A régi bányafeljegyzésekben még így is rendszerint találunk olyan eseteket, amelyekben a szomszéd átfúrása, gazdag telérbe való csatlakozása miatt a hatóságnak kellett igazságot szolgáltatnia. A telek terjedelmétől függött a kárfelelősség is; a bányában történt baleset, vízbetörés, vagy a külszíni bányakár esetén azt tették felelőssé, akinek a bányatelkében történt esemény a kárral okozati összefüggésben állt.

A bányatelek egyebekben is különbözött az úrbéri telkektől. A jobbágy belső telket kapott a faluban, amelyben lakott és hozzá külső tartozékok csatlakoztak. A bányatelek termelési jellegű funkciót töltött be, azon a bányász nem lakhatott, legfeljebb üzemi berendezéseket helyezhetett el rajta. A bányatelekhez is tartoztak használati jogok, pl. erdőjog, vízlevezetési jog, a megközelítéshez és a szállításhoz útjog stb.

Minden bányateleknek külön nevet adtak, amely egyúttal az ott létesült aknának, tárnának is a neve lett. Pl. Háromkirály, Szentháromság, Jakab, Mindszent, Páduai Antal, Magdaléna stb.

A XVIII. században — de már megelőzően is — sokféle elnevezésű és nagyságú területet jelöltek ki bányatelekként (nevezték még: vájnamérték, határköz, külmérték). A nagyság a helyi földtani és gazdasági viszonyoktól függött, később azonban egységes mértékek alkalmazására törekedtek bányakörzetenként, országreszénként. Az így állandósult *bányamértékek* azután szokásjogi úton állandósultak és egy-egy bányaterület jellemzőivé váltak.

A bányatelek nagyságát és feltételeit 1854-ben az osztrák törvény szerette volna egységesíteni, de ez a régi szokások szerint, sokszor még a XVI. században kialakult és történetileg ismert mértékek egy részét nem érintette. Hogy ezek mennyire szokásjogi úton léteztek, bizonyítja a Kúria gyakorlatában a múlt század végén felmerült néhány eset, amikor ezek elismertségét a bíróság három bányakapitány eskü alatt tett vallomásra alapította.

1893-ban a helyi bányastatutumok és a gyakorlat még 13-féle, a valóságban létezett, de történeti időkből kialakult bányatelek mértékeket tartottak nyilván. Szokásjogi úton, főleg a bánya-kisipar körében voltak ezek kedveltek, mint pl. az *értelek* a torockói bányamegyében, a *selmeci bányamérték*, a *kiskülhatár* az erdélyrezi aranymosásra, a *bányatér* a felsőbányai középhegyi bányamegyében, vagy a *gömbhatár* az abrudbánya-verespataki bányamegyében.

(Folytatjuk)

Jogi szokások a bányászatban

(2. rész)

DR. TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ jogász, tudományos főmunkatárs
(Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutató Csoport, Budapest)

A bányatulajdon

A bányászatra a bányapolgárok és idegenek egyéni és társas formában vállalkoztak. Az igazi bányászt *vájárnak* nevezték, aki azonban a tárgyalt időszakban már a legritkább esetben volt önálló vállalkozó, hanem leginkább a királyi bányauzemmel, bányász-szövetkezettel vagy társulattal, vagy tőkés vállalkozóval kötött polgári megállapodás alapján a maga kockázatára és költségére, vagy részes formában végezte a termelőmunkát meghatározott bányarészben.

A társulásnak a XVIII. században is dívott formáját *bányász-szövetkezettnek* nevezték, melynek alapja a szövetkezeti rész volt. A tulajdonosi részek megoszlása általában a feles osztást mutatta. A részek aránya kezdetben négy volt, és e négy rész alkotta a törzset, minden törzs pedig nyolc szakra oszlott, így a szakok száma összesen 32-re emelkedett és ezek mindegyike ismét négy bányarészre, összesen tehát 128 részre oszlott. A 128 szabályszerű egység mindegyikét *kuzának*, *bányarészvénynek* nevezték. A társulás tagjai részeik arányában viselték a költségeket és részesedtek természetben a bánya hozamából. A szövetkezetet alkották személyes munkával résztvevő bányászok (bányatársaság), valamint tőkésék (bányatársulat). A tőkés vállalkozás — mint említettük — szintén a XVI. századtól kezdve uralta a magyar bányászatot.

Pl. Selmecebányán a Miklós tárnához tartozott a Hodruson, a puskapor malom mellett, a szélaknai út mellett három tárna. Ezek részeseinek neve és az arányok a bányakönyvben így voltak feljegyezve:

„Waldreich Ferenc	7/16 résszel,
Wéber Tamás	7/16 résszel,
Wéber József	1/16 résszel,
Phuniak Illés	1/16 résszel.”

Nemcsak régi bányatelek méretek maradtak fenn a bányászatban évszázados alakzatban, hanem bányatársulási formák is, melyeket talán még az 1573. évi Miksa-féle bányarendtartás idején hoztak létre; ezek egy része 1884-ben is működött. Ilyeneket főleg a Duna bal partján Liptó, Zólyom és Nógrád megyéktől keletre eső részeken folyó és kisiparosok kezén volt fém-bányászat őrzött meg, annak ellenére, hogy átalakításukat 1854-ben már a bányatörvény elrendelte.

Ezek a régi formákban létező, már nagyon ősdi, 1854-ig írott jogban nem szabályozott társaságok és szövetkezetek szerződésen alapuló jogviszonyok szerint működtek. Némelyikénél a kuzákat nem ingóságnak tekintették, hanem még ingatlanoknak, és adásukat-vevésüket a régi szabályok szerint a bányatelekkönyvekbe is be-

jegyezték. Legtöbbjük a 128-ad rész további felosztását is megengedte, így háromezred részen alul eső töredékek is képződtek, ami sokszor lehetetlenné tette az egész bányamű tulajdonjogi viszonyainak a tisztázását. A bányatörvénynek a bányajogi régi társulatok átalakítására szóló rendelkezése foganatba nem ment, tehát a régi jogi szokás erősebbnek bizonyult, mint az új törvény, és a régi társulati alakzatok szokásjogi úton még hosszú időn keresztül fennmaradtak.

Az adományozott bányatulajdon forgalom tárgyát képezte, tehát a társulás tagjai részeiket ingatlanként eladhatták, zálogba vethették, örökölhették stb. Egy eladás így került bejegyzésre a bányakönyvbe: „1724. június 10-én eladja Schindler György selmeczi polgár és kovács mester a Schobob alatt fekvő György tárna 1/128 részét Semelrok Mátyásnak, Bozenben Tirolban lakó úrnak 32 aranyért, darabját 5 ft 4 dénárral számítva.”

Tárnarész eladásánál kikötötték az ún. *bányászati áldomást*. Ez olyan feltétel volt, hogy a vevő — amennyiben a megvásárolt bányarész „áldás”-t hozna és költségei megtérültek — az eladó részére áldomás (németül: Ergötzlichkeit) címén még valamit fizetni volt köteles. Pl. 1697-ben Selmecebányán a Háromkirály tárnából eladtak 1/64-ed részt 630 forintért a vevő azon ígéretével, hogy ha az eladott rész már a költségeket fedezte, az eladónak még két márka ezüstöt fog adni.

A múlt század végén a bányászatban a vállalkozásnak a következő formái léteztek: a szokásjogon alapuló régi társulatok, a bányatörvény szerinti bányajogi társulatok, a bányatörvény által elismert és szerződésen alapuló polgári jogi társaságok, végül a kereskedelmi társaságok (pl. rt., kft. stb.)

Kisvárosi bányászat

A kisebb városok is igyekeztek jól megszervezni bányaiparukat, az ásványi nyersanyagot tartalmazó területek hasznosítását. Maga a tanács, közelebbről a tanács egyik funkcióját betöltő bányamester látta el ilyen helyeken a bányaaigazgatás teendőit, vagy fontosabb helyeken a kincstár oda telepített hatósági közege járt el bányászati ügyekben.

A városok nagy részében a kutatáshoz külön hatósági engedély sem kellett, tehát bárhol lehetett kutatni, sokszor még bejelentési kötelezettség sem állott fenn. Aki a felkutatott ásványra kizárólagos jogot akart szerezni, a bányamestertől kellett a területet elkérnie. A bányamester bejárta, megtekintette a területet (bányajárás) és azután olyan feltétellel adott ki

adománylevelet, hogy a jog nem sérthette mások esetleg meglevő jogait. Az adományt bejegyezték a tanácsi jegyzőkönyvekbe.

A kisvárosi bányászatra három példát említünk, egyet-egyet a malomkő, a vaskő és az agyag bányászatának a köréből. Torockó azért is nagyon érdekes, mert földesúri birtokon feküdt ugyan, de ennek ellenére viszonylagos önállóságot tudott a maga részére kiharcolni, sőt a XVIII. század végén később hamisnak bizonyult okirat alapján még a földesúrtól való elszakadást is megkísérelte.

Újbányán (Bars m.) a város minden polgára igényelhetett az egyik közeli hegyen malomkőfejtésre és -termelésre alkalmas területet. A kihalásított bányaterületeket a használók neveinek a feltüntetésével a város látható jelekkel körühatárolta. A területet a polgár a haláláig használhatta, törvényes özvegye is átvehette, de az halálával a városra visszazállt, vagy bárki átvehette tőle minden térítés nélkül.

Torockó községben a *Bányászok erdeje* nevű terület közös tulajdonban állt úgy, hogy ott bármely polgár hajthatott bányát. Ehhez a közerdőkől minden család kapott egy-egy nyíl fát is. A szegényebb emberek éppen úgy bányászhattak, mint a gazdagabbak. *KÓS Károly* foglalkozott a vállalkozás különböző formáival; szerinte az egyéni bányászkodás mellett „leggyakoribb volt mégis, hogy 2—8 bányász egy pártiba összeállva közösen fogott fel bányát, amelyben ki-ki saját zsákosával és maga szerencséjére dolgozott, csupán a robbantást és falmunkát intézték közösen”. A verőgazdák, tehát akik a vasat feldolgozták, maguk is bányásztak vasat bányászlegényekkel; ezek részben vagy szakmányban dolgoztak. *ORBÁN Balázs* megörökítette a közösen bányászott vasérchezam szétosztásának a szokását. A torockóiak a vaskövet a bányából emberháton vagy szekéren hordták ki és „a bányák előtt halomba töltik s időnként felosztják, kinek-kinek bányabeli részessége szerint. (A részességi arány egy egész, fél vagy negyed részesség szerint határozódik meg.) A bányarészességben ritkán vannak benne a bányászok, ha igen, akkor munkabérüket is érczkőben veszik ki; de legtöbb esetben a bányarészesség a hámososok vagy tehetősebb gazdáké, kik lókó (lóterü) szerint fizetik a bányászlegényeket.” (A lóterü annyi érczkő, amennyit egy ló hátán meghatározott nagyságú kasban el lehet a hegyről hordani.)

Désen (v. Szolnok-Doboka m.) a fazekas céh kérésére a városi tanács 1804-ben olyan határozatot hozott, hogy a városi közhelyeket, amelyek agyagot tartalmaznak, a céh kibányászhatta, feltéve, hogy az azokat már elfoglalva tartó személyeket kártalanítja.

Földesúri bányászat

A városinál sokkal egyszerűbb formákban folyó földesúri bányászkodás beillett a hagyományos feudális keretbe. A földesúr saját üzemet tartott fenn, vagy bérbe adta a földjét ásványi

nyersanyagok kitermelése céljából. A föld ilyen célra való hasznosításának módjára említsünk néhány példát.

A saját üzem megszervezése allódiális földön történt. Például Hunyad várához több vasbánya tartozott, de helyi érdekesség, hogy a bánya fogalma alatt három üzemszert együttesen értettek, a vaskövet kitermelő helyet, az olvasztót és a kovácsoló részleget. A munkaerőt az erdőháti jobbágyok robot alapján teljesítették, tehát a bányamunka ennek volt a függvénye. Naponta a szomszédos községekből jártak be az üzemekhez, vagy egyheti turnusokban és évente annyi napot teljesítettek, amennyire az urbárium alapján kötelezve voltak.

A bánya üzemi tartása szorosan összefüggött az időjárás és a munkásellátás viszonyával, így az év nagy részében nem folyt munka. Az időjárás miatt csak március 20 és november 23 között üzemelt a bánya. Minthogy pedig a jobbágyok a földesúr és a saját mezőgazdaságuk termését is maguk takarították be, azért július 13-tól nyolc hétig ugyancsak állt a munka. Augusztus 7 és szeptember 8 között nyári szünetet tartottak. Így egy évben összesen a bányák 25 héten keresztül termeltek „egész szuszt” és két héten keresztül felet.

A jobbágyok tevékenysége minden munkafázisra kiterjedt, a kitermeléstől a belső szállításig, tehát a nyersanyag, az energiát biztosító szén, a késztermék stb. szállításáig. A bányalovak részére ők voltak kötelesek szénát vágni és zabot adni. A munkaeszközöket a földesúr bocsátotta rendelkezésre. A jobbágyokkal szemben szakszerűségi követelményeket nem támasztottak; az erdőháti porkoláb szervezte meg munkájukat éppen úgy, mint a mezőgazdasági munkánál való felhasználásukat.

A bányák termelési szakkövetelményeiért részben a munkát irányító uradalmi tisztek (praefektus, főkapitány, udvarbíró, főporkoláb, számtartó stb.), részben a mesterek (sáfár, kohómester, verómester, kofár stb.) voltak felelősök. Mindnyájan a termelt vasból természetben részesültek, de úgy, hogy előbb a földesúr részét kellett kiadni, hetente „egy szuszt és egy fertályt” (egy szuszban 12 mázsa vas volt). A földesúrnak a maga részét mindenképpen meg kellett kapnia, mert olyan szabály érvényesült, hogy ha hányada időben vagy egyáltalában nem érkezne meg, az ezért felelős személyt első sorban pénzbüntetéssel sújthatta, második esetben pedig halállal büntette. A halálbüntetést az ilyen feudális üzemi egyébként is gyakran emlegették, pl. ha a kohómester a normában meghatározott szénnél többet fogyasztott, halállal büntették és a fejét 40 forinttal válthatta meg. Ha már vasat tehát nem termeltek megfelelő mértékben vagy ütemben, vagy ha túl sokba került a termelés, a földesúr az élet megváltása címén befolyó pénzekből is szép jövedelemre tett szert.

Kissé rideg képnek tűnhetik ez a mai olvasó részére és ha a mai viszonyokkal összehasonlít-

va értékeljük a hunyadi bányüzem rendjének társadalmi oldalát, nagyon örülhetünk, hogy az onnan feljegyzett szokások már régen a történelem süllyesztőjébe kerültek. De ebből a korból a földesúri föld bányászati célú felhasználására más megoldásokat is ismerünk.

Például az 1800-as években tűzzel foglalkozó mesterek Pécssett társulást hoztak létre „Pécs város területén szénbányászok lakatosok és kovácsok”, majd „Szénégető Társaság” címen és területet a földesúrtól béreltek.

A kerámiaipar (fazekasok, tálások, gölöncsérek stb.) a nagyon kényes agyagot és a festékek való földeket kibányászás céljára ugyancsak a földesúrnál foglalta le, taksa vagy bérleti díj ellenében. Sárospatakon a fazekas céh az alkalmas agyagot vagy festékanyagot rejtő földből még a mezőgazdasági termést, a fákat is jogosult volt kikaparni, hogy hozzá jusson, tehát az ipar joga megelőzte a mezőgazdaságét. Az ilyen földterület a céh, vagy a helyébe lépett Fazekas Ipartársulat nevére került. A hely felkutatását, a festékását a céh tagjai mindig közösen végezték, vagy embereket fogadtak fel erre a célra, akik a nyersanyagot be is szállították a műhelyeikbe.

Még szemléletesebb képet kapunk a sümegi fazekasok bányászatáról, akik Dörögpuszta más-más részeiről termelték ki a különböző szint adó agyagot tűzálló edények készítése céljából. A földesúr püspökséggel általában három évre kötött bérleti szerződést és ebben a következő időszakokra is kizárólagossági jogot biztosítottak a maguk számára.

A kitermelés — NÉMETH József leírása szerint — gödrökben történt és sokszor 8 méterre is lehatoltak a föld alá.

„Először négyzet alakban kezdték ásni lefelé a gödört, eltakarítva a „föföldet”. Aztán tölcészerűen szűkítve folytatták az ásást, közben állásokat hagytak a „melencézők” részére. „Lefenekelnek” addig, míg jó agyaghoz nem érnek. A jó agyagrétet fölé „kúpad” van. Ezt átszakítják és alatta megtalálják a „fazékföldet”. Ebben annyit ásnak, hogy a gödörben álló ember kézzel elérje a jó föld felső határát. Most a benn álló mester elkiáltja magát: „No most már lehet »pandalni«!” Amerre még sokkal jobb földet remél, magas ivhajlású, de nem félköríves folyosót vág vízszintes irányban és kitermeli belőle az agyagot. A folyosó 80 cm széles. A folyosóvágást »pandalásnak« nevezik, a folyosót pedig »pandliknak«. A pandlik sokszor 6–7 méter hosszú is volt. Amikor elérték ezt a hosszúságot, akkor elkezdték a pandlik két oldalát »pamangolni«, ami abból állt, hogy jobbról is, balról is kitermelték a pandlik oldalából az agyagot. Ezt addig csinálták, míg a pandlik össze nem dőlt.”

„A férfiak által kitermelt agyag melencékbe került és az állásokon elhelyezkedő »melencézők» kézzel kézre adva a felszínre küldték, ahol a »melencéző lányok« kupacokba »melencézték«. Ahány gazda, mester dolgozott egy gödörben, annyi kupacot készítettek, mind-egyikhez egyforma arányban hordták az agyagot, mert egyik sem tudta, hogy melyik kupac jut neki.”

A kupacokat a mesterek sorshúzással osztották ki egymás között.

Nagyon lényeges, hogy a XVIII. század elejére az iparnak az ásványi nyersanyagot tartalmazó földek használatára vonatkozó elsődleges jogát már országos jogi szokásként elismerték. Ez az uralkodó fenntartási jogához hasonlóan ugyancsak megtörte azt a szabályt, hogy a föld a földesúr autonóm területe és azt csinál vele, amit akar. A földesurak és a városok az elismerését nem gazdasági megfontolások nélkül tették: az ipari hasznosítás többet jövedelmezett mindenkor, mint a mezőgazdasági termésproduktumból nekik jutó hányad. De tették azért is, mert sokszor a mezőgazdasági művelés alól kimaradt földekből tudtak így jövedelmet kisajtolni.

(Befejező rész következik)

Köszöntjük Czottner Sándor tagtársunkat!

Czottner Sándor okl. bányamérnök, nyug. nehézipari miniszter, Egyesületünknek több cikluson át volt elnöke 1978. május 12-én töltötte be 75. életévét.

Igen tisztelt és kedves tagtársunkat születésnapja alkalmából szívből köszöntjük. Kívánunk neki jó erőt, egészséget és további életútjához bányász

Jó szerencsét!

Jogi szokások a bányászatban

Dr. TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ jogász, tudományos főmunkatárs
(Magyar Tudományos Akadémia, Néprajzi Kutató Csoport, Budapest)

(Bevezető rész)

Az aranymosás

A külszíni bányászat nagyon értékes, különleges eszközökkel és módon folytatott fajtájának tekintjük a „verőfényen” űzött aranymosást, aranyásást, amelyhez évszázadok óta emberi életmódok fűződtek. Az e tevékenységgel foglalkozókat *aranyászoknak, kalánosoknak*, a cigányokat *zlotáriknak, gepeneseeknek* nevezték és a természet adott értékeit ugyanolyan gyűjtögető módon szedték össze, mint a halászsok és vadászsok.

Egykor, főleg Erdélyben, nagyon tisztességes, megbecsült foglalkozásnak számított az aranymosás, ugyanolyan kiváltságokat élveztek, mint a többi bányavállalkozó.

Az aranyász aranyporok és aranyrögök felkutatásával, összegyűjtésével foglalkozott. Ilyen emberekkel elvétve még ma is találkozhatunk a Csallóközben, — amelyet régen éppen az aranyelőfordulás miatt Aranykertnek is neveztek — és Erdélyben. Működésüket olyan folyamnak, pataknek a homokos fővenyén fejtették ki, amely vízi úton összekötetésben állt a hegyek aranyat tartalmazó kőzeteivel.

A legfontosabb aranymosó területek a Duna, a Mura és a Dráva mentén, Erdélyben pedig az Aranyos, a Maros, a Szamos és az Olt partjain terültek el.

A vizek a hegyekben kimosták az aranyereket, vagy az aranybányák zúzóberendezéseiből az aranyporokat és a völgybe zúdulva, rohanva magukkal sodorták, cipelték, majd amikor pedig már lassúbbá vált a folyásuk, az arany szemek lerakódtak a folyam medrének különböző részein. Az ilyen parti területeket azután az aranyászsok könnyen megközelítették, amikor a víz összébb húzódtott, vagy szárazság következett be, hiszen akik ilyen módon keresték a megélhetésüket, számon is tartották a megszokott helyeket. A parti fővenyből, a sekély vízből azután az arany szemeket egyszerű eszközökkel kitermelték.

Aranymosással lényegében bárki foglalkozhatott, aki a feudális korban ehhez kiváltságlevelet szerzett, *a bányahatóságtól engedélyt kapott*. A kiváltságlevél sokszor egész falvak népe részére tette lehetővé az aranymosást, sőt működési területüket rendszerint az egész ország területére kiterjesztette, de azzal a kötelezettséggel járt, hogy a kitermelt aranyat kötelesek voltak a kincstári beváltónak (harmincadhivatal, királyi beváltó hivatal, adóhivatal stb.) beszolgáltatni. A beváltó tulajdonképpen felvásárolta az aranyat előre meghatározott áron, ami rendszerint kedvező volt az aranymosónak, mert egyébként nem folytatták volna ezt a tevékenységet olyan buzgalommal. Mária Terézia idejében a mosott arany árát a finomság alapján állapították meg és egy lat aranyért 12—14 forintot fizettek.

Ahol régebben az aranymosásra jogi lehetőség mutatkozott, ez fennmaradt az 1854. évi osztrák

bányatörvény után is. Sok helyen nem is kellett engedély hozzá, hanem aki valahol lefoglalt magának egy területet, azt birtokba vette és az aranymosás megkezdését bejelentette a helyi hatóságoknak. Ez a kérdés a századfordulón a készülő új bányatörvény vitájában is felmerült, és a jogszabályok rendelkezéseinek számbavétele után megállapították, hogy az aranymosás jogát az erdélyi aranykerületben az erdélyi általános bányaalapszabály szabályozza, a Dráva és Mura vidékén viszont régi jogszokás az aranymosás joga és a kizárólagosság jellege nélkül egyszerű bejelentéssel megszerezhető. Egyéb helyeken kérelemre adták meg.

Az aranymosást a földtulajdonosok ugyan nem akadályozhatták meg, mert egyébként a kincstár érdekeivel kerültek volna szembe, azonban joguk volt földbért, partbért, árendát stb. szedni. A múlt század eleje óta az aranyászsok már nemcsak az általános területhasználati joggal éltek, hanem meghatározott területeket kizárólagos joggal béreltek is maguknak, sőt ekkor már leginkább a parthasználatnak ez a formája vált uralkodóvá. Tejfaluban (Komárom m.) pl. a közbirtokosság az átfolyó Duna-ág vizének használatára rendszerint doborgazi (Komárom m.) praedialista nemesekkel kötött évről évre aranyász-szerződést, valójában bérleti szerződést. Az aranyászsok a múlt század végéig minden évben bejárták a Duna menti községek határait és ha a Duna aranymosásra alkalmas új öntéseket rakott, az öntések tulajdonosaival haszonbérleti szerződést kötöttek az aranypor összegyűjtésére. *CSIBA Lajos* egy érdekes tanulmányában, ilyen szerződésre is bukkantunk, amely a jogi szokások egész tömegét foglalják magukban.

Aki közterületen, vagy — előzetes szerződés hiányában — valamely kiszemelt területen aranymosást akart végezni, azt le kellett foglalnia. A gunyhó felállítása, valamilyen ágas fa letűzése a hely foglalását jelentette, ide tehát már más nem jöhetett aranymosás céljából. Erdélyben, ahol az aranymosást sokan folytatták, a foglalással összefüggésben még további jogi szokásokat is találunk. A foglalás itt előjogot jelentett a még szabad vagy elhagyott helyekre. Elhagyottnak azt a helyet lehetett tekinteni, ahol a munkákat két napon túl megszakították, illetve felhagyták. A lefoglalt helyen a mosást folyamatosan kellett végezni és csak „a tél beálltától a hegyek megnyíltáig” volt szabad abbahagyni. A foglalás egyébként nemcsak a folyamnak mosás céljára való használatát jelentette, hanem a folyam, a patak mellett a mosóhely fenntartásának a jogát is. Ugyancsak Erdélyben találkozzunk a XVIII. század elején azzal a szigorú gyakorlattal, hogy a földesurak a saját területükre csak 3 napra engedték be az aranymosókat; 1747-ben azután törvény mondta ki, hogy az aranymosók nemcsak 3 napig dolgozhattak földesúri területen, hanem

mindaddig, amíg nekik tetszik és végezték munkájukat.

Az aranymosás a legnehezebb fizikai munkák közé tartozott, hiszen napokon keresztül kellett a folyók vizében állni és a porondtól elválasztani az aranyrögöket. Az aranymosók munkájáról, ennek a különleges bányászatnak a technológiájáról az ország sok részéből eléggé gazdag leírásokat ismerünk, noha ez a tevékenység a múlt század végi folyamszabályozások után, de legkésőbb az első világháború idejében már sok helyen teljesen megszűnt, vagy legalábbis a hanyatlás szakaszába jutott. Pár mondatban érdemes kitérni a három legfontosabb aranyászó terület emlékeire: a Kisalföldre, a Muraközre és Erdélyre.

A Duna kisalföldi szakaszán a csallóközi és a szigetközi aranyászok voltak a leghíresebbek, akik 3—4 fős csoportokban, bokrokban végigkutatták a Garam és a Vág mentét, feljártak Linzig, lefelé pedig Mohácsig elkóboroltak. Útjuk néha 2—3 hétig is eltartott. Közben felkutatták a mosásra alkalmas zátonyokat, torlatokat és parti fővényeket. Ahol alkalmas helyet találtak, ott próbamosást végeztek és amennyiben az eredményesnek látszott, hozzákezdtek a kitermeléshez, a kimosáshoz. Munkamódszereiket illetően *UZSOKI András* feljegyzéseire támaszkodunk. Szerinte a kisalföldi aranyászok a folyóból kiemelt homokot a posztódarabbal leterített aranyáspadra rakták, folyamatosan vizet szórtak rá és így a fővény átmosódott. Ezt addig ismételték, amíg a posztót el nem borította a sárga aranypor. Ekkor a posztót összehajtogatták és tartalmát vízzel teli sajtárba szórták. A sajtár alján aranyban dús homok rakódott le, amit fateknőszerű szérkében még tovább tisztítottak. Az aranyász nemcsak kitermelte az aranyport, hanem otthon finomította is úgy, hogy higannyal vegyítette, így az aranypor amalgámot alkotott. Az így keletkezett golyókat gyolccsal megcsavarták, aminek következtében a higany kiszökött, és maradt az aranygolyó, amit tűzön tovább finomítottak.

Muraközből az aranymosók munkáját a múlt század végén *GÖNCZI Ferenc* örökítette meg. Itt az aranymosók főleg Szent Mária, Alsó-Mihálovecz, Alsó-Domború, Kotor és Alsó-Vid községekből kerültek ki, lehetett 4—500 ember. Többnyire szegényemberek voltak, akiket a hatóságok sokszor háborgattak, mert névre szóló külön engedélyt nem tudtak felmutatni, hanem az egykor *Mária Terézia* alatt kapott szabadalomlevélre hivatkoztak, amely valamennyi aranyász részére általános engedélyt adott. Hol engedték, hol tiltották az aranyosást. A mosási technológiájuk nagyjából megegyezett a kisalföldivel, de eltért a mosódeszka nagysága. Ez a Muraközben hosszabb volt, mintegy másfél méter nagyságú és fél méter szélességű. Négy lábra állították, amelyek közül a két első egészen rövid, a másik kettő pedig hosszabb volt, így a deszka lapja haránt futott le. A deszka felső és két oldal szélén peremet hagytak, hogy a ráöntött víz oldalra ne folyhasson ki. A deszka felső felét szálkázottá tették, alsó felébe 40—50 keresztbe futó rovátkát vágtak, tehát itt posztót nem használtak. A deszkára hulló homokból az arany szemek részben a szálkák, részben az alsó rovátkákban megtapad-

tak és azokat azután külön gyűjtötték össze. A további eljárás nagyjából követte a kisalföldit.

Az erdélyi aranymosók jogállását 1747-ben külön törvény rendezte olyan módon, hogy aki ezzel akart foglalkozni, a bányabíróságtól kért engedélyt és akkor az egész ország területén bárhol működhetett „a többi bányabirtokosokkal egyenlő kiváltságokat és mentességet élvezve”. Megkönnyítették a jobbágyok és zsellérek elszabadítását is a földesuraktól, ha aranymosókká akartak válni, sőt az uralkodó közvetlen környezetében szolgáló ún. fiskális népek egyik főfeladata ugyancsak az aranymosás volt. A cigányokat is a többi aranymosóval egyenlő jogok illették, amennyiben az aranymosás üzésére a XVII. század végén létesített, önkormányzattal és kiváltságokkal felruházott, valamely ilyen célra kijelölt társaságnak tagjai voltak. A talált arany egytizedét a kincstár részére kellett beadni, a többit pedig maguk szabadon felhasználhatták, de ha eladni kívánták, azt csak a kincstári beváltónál tehették meg.

Az aranymosás technikai részleteiről nagyon szemléltető leírást találunk 1717-ből, *KÖLESÉRI Sámuel* híres bányászati szakkönyvében. *KÖLESÉRI* ebben az időben az erdélyi bányák főfelügyelőjeként egész Erdélyt bejárta és így juthatott ahhoz a tapasztalathoz, hogy Erdély folyói aranyhomokban gazdagabbak, mint Európa bármely híres tartományai.

KÖLESÉRI a természetben levő arany más módon való gyűjtését is megemlítette. Elmondta, hogy főleg az Erdélyi Érchegységben, de máshol is, hegycsúcsokon, hegygerinceken aranyrögöket lehet találni, amelyhez a gyűjtők már kis ásás után rá is bukkanhatnak. Elmozdítják a külső gyöpöt, eltávolítják az ércet fedő göröngyöket és sokszor egészen váratlanul jelentékeny súlyú szemcsékre, darabokra, aranytörmelékekre leltek.

A régi zalatnai uradalom területéről feljegyezték, hogy 1700 körül borsó nagyságú lemezeket, sőt nagyobbakat is találtak és tekintélyes mennyiségű aranyat szolgáltatottak be a kincstárnak. Aranyat találni ilyen módon nem ment ritkaság számba, írta *KÖLESÉRI* ebben az időben, hiszen „ez sehol máshol ilyen gazdagságban nem fordul elő, mint itt”.

Jogállás és munka

Néhány, a bányászok jogállására és munkafeltételeivel kapcsolatos kérdésre szeretnénk a továbbiakban kitérni, hiszen az ezekre vonatkozó szabályok nagy része is jogi szokásként öröklődött évszázadok során.

A bányászok a bányavárosoknak adott kiváltságok szerinti szabadságban, a feudális kötelekektől mentesen éltek, tehát *kiváltságos társadalmi réteget alkottak*. E rétegen belül azonban ne gondoljunk egységes jogállásra, mert egy-egy bányász helyzete függött a bányaváros részére adományozott kiváltságlevélben foglalt kedvezményektől vagy terhektől és attól is, hogy a bányaváros polgárságába tartozott-e, vagy csak jobbágyként, zsellérként élt a bányavárosban. Persze még az ilyen jobbágnak is sokkal kedvezőbb volt a helyzete, mint a földesúri feudális függésben élő job-

bágnak, aki valójában nem vált bányásszá azáltal, hogy a bányában töltötte le robotját. Ha pedig a bányaváros földesúri hatalom alá került, mint pl. Rudabánya vagy Rozsnyó, ez a függőség sem szorította össze a lakosság személyiségét olyan terhesé és merevvé, mint a mezőgazdasággal foglalkozó falvakban és mezővárosokban. *PODÁNYI Tibor* nemrégiben mutatta ki, hogy pl. Rudabányán 400 évre is visszavezethető bányásznemzetségek éltek, ami arra vall, hogy a társadalmi és gazdasági körülményeket el lehetett viselni és a fluktuáció kisebb arányokat öltött, mint a parasztságnál.

Az adatok azt mutatják, hogy a bányászat — a külföldről bevándoroltak mellett — a jobbágyok és a zsellérek közül szerezte a munkás-utánpótlást. Minthogy a bányászatban az állam, a kincstár érdekeltsége minden vonatkozásban fennállt, a legkülönbözőbb eszközökkel igyekezett a bányászati szakemberek állandó rendelkezésre állását elősegíteni. A külföldiek kedvezményt kaptak a letelepedésre, a jobbágyokat és zselléreket pedig úgy csalogatták a bányászatba, hogy a földesuruk hozzájárulását csak formálisan követelték meg. Aki kincstári bányába menekült a földesúr elől és ott vállalt munkát, a földesúr nem sok reménnyel követelhetette vissza a vármegye útján. A bánya közelében levő faluban megtelepedő bányász sok helyen azonnal részesülhetett a közvagyon haszonvételéből (legelő, erdő), mégpedig többnyire kedvezményekkel, mint pl. mentesség a robot, a katonatartás, a hosszúfuvar, lovaik után a rendes és rendkívüli terhek alól stb. Egyúttal természetesen kikerültek a földesúr igazgatási és bíraskodási hatósága alól és a bányahatóság gyakorolta felettük jogkörét.

A bányákban dolgozók munkafeltételei a feudális időkben attól függtek, hogy bérmunkások voltak vagy úrbéresek, tehát jogviszonyuk szabad megállapodás vagy urbáriumi kötelezettség alapján keletkezett-e. A megkülönböztetést formális kellék is kifejezte: az vált bányásszá, akit a bányakönyvbe vagy *lajstromba bejegyezték*, aminek — mint említettük — előfeltétele volt a földesúri hozzájárulás. A bejegyzés jogkövetkezményeként szabad bányászokká váltak, akik mentesültek minden úrbéri teher alól, évi adót azonban személyük után fizetniök kellett.

A munkaviszonyok kialakulását ebben az időben még természeti és üzemi körülmények is befolyásolták. Némely bánya az év minden szakaszában nem működött, vagy csökkent teljesítményre rendezkedett be, pl. nyáron a szénbánya, amikor szénből a fogyasztói igény alacsonyabb volt. Ha pedig az üzem kimerült, a bánya másik területre húzódott át, tehát munkaerőinek az elhagyott bánya körzetében lakó hányadát elvesztette. E körülmények miatt *állandó és alkalmi munkásgárdára* kellett berendezkednie.

Főleg a kincstári bányák, de a múlt század végétől a magánbányák is tervszerűen foglalkoztak *munkaerő-telepítéssel*, hogy azokat az üzemi igényekhez igazodva használhassák fel. Már a XVIII. századtól kezdve a kincstár a bányák mellé telepített munkásokat úgy, hogy máshonnan toborozta őket és telket adott nekik, amelyen házat építhettek, letelepedhettek. Ebben az időben a telekjuttatás

a fő típus, később — főleg a XIX. század közepe óta — már megjelentek az időleges szállásbiztosítás különböző formái is.

A *telekjuttatásnak* jogi szempontból két típusát lehetett megkülönböztetni: a *felépítményi jogot* s a *bérletet*. Az egyiknél a bányász ingyenesen olyan telket kapott, amelyen építhetett ugyan házat, az építéshez sokszor faanyagot is kapott, de a telek változatlanul a kincstár vagy a földesúr tulajdona maradt. Az így nyert felépítményi jogért a bányász csak az állami adókat fizette. A telek nagysága 200—400□-öl között váltakozott. A telket nem volt szabad felosztani, ezért legfeljebb az egyik fiú örökölhette, aki apja nyomán vállalta a bányász munkát és testvéreit kifizette a házból. Sok helyen a kincstár még kölcsönt is adott a testvérek kifizetéséhez. Egyébként a felépítményt — tehát a bányász által beruházott javakat — adni-venni lehetett, de új építményhez a bánya hozzájárulása kellett. A felépítményi jogra nézve példaként Selmezbányáról *Gajdos János* bányász esetét említjük. E bányász részére 1742-ben a Fuchsloch-on jelöltek ki helyet és olyan okiratot harcolt ki magának a bányabíróaságtól, amely szerint a telken építhet és azt kerttel körülhúzhatja, mert „a házat, s kertjét saját tulajdonának tekintse”. Ez a megoldás, mint feudális típus 1944-ig fennmaradt.

A telepítésnek külön fajtája volt, amikor főleg a XIX. század vége után a *bányavállalat építkezett* és házat, gunyhót, lakást, vagy csak szállást, ágyat bocsátott a bányász rendelkezésére. E rendszer kezdetben éppen a bányamunka idényszerűségével állt kapcsolatban, mert e létesítményeket rendszerint az időszakos munkásság rendelkezésére bocsátották. A bányász bért fizetett értékű, vagy ingyen kapta szolgálati lakásként. Később szinte valamennyi bányamunkás lakásproblémája ilyen megoldással állandósult és a bányalakások fajtái — a fizetés és rangfokozaton túl — életforma-különbségeket is takartak.

Például a két világháború között a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáslakásait *SZABÓ Zoltán* híres „Cifra nyomorúság” c. könyvében három típus szerint csoportosította. „A legszebbek — írta — az újonnan épített kolóniák házai. Ezek a csaknem villaszerű különálló épületek, melyekben jórészt altisztek és bányánál alkalmazott iparosok, azonfelül kevés nagyobb családú és megbízható bányamunkás lakik, bizonyos mértékig polgárosítják lakóikat.

Az átlagos munkásház, mely külsejében szomorú és belsejében a városok perifériáinak lakásaira emlékeztet, fogadja magába a munkásság törzsét, azt a munkásságot, mely munkásöntudatát leginkább megtartotta.

A harmadik háztípus: a barakk, mely alig különbözik a bányászat megkezdésekor épített primitív és ideiglenes putriktól, a bányamunkásság legproletárabb és legnagyobb létbizonytalanságban élő, legelkeseredettebb és leginkább a romlás szélére taszított részének otthona”.

1897-ben a bányászatban alkalmazott munkások mintegy 25%-a az említett megoldások valamelyikének alkalmazásával lefolytatott *telepítés* útján került munkahelyére; a fontosabb bányako-

lóniak Salgótarjánban, Petrozsényben, Aninán, Vasasort stb. voltak.

A munkaviszony feltételeire törvényi rendelkezéseket alig találunk, sőt még az 1854. évi *bányatörvény* is mereven érvényesítette a vállalkozási szabadság elvét, ezért a *vállalkozók és a bér munkások viszonyát jogilag nem rendezte* (munkaidő, munkabér, nők és gyermekek foglalkoztatása stb.) munkarendet sem tett kötelezővé.

A XVIII. században már a bér munkás volt a bányászaton a döntő tényező, főleg a kincstári bányákban. Felvételüknél és megbízhatóság fontos követelménynek számított és bizony sok helyen elharapódzott a bányamester, a telepbíró megajándékozásának a szokása a felvétel érdekében. Később kötelezővé tették a *munkakönyvet*, a munkaviszony megszűnése esetén pedig *elbocsátási bizonyítványt* (búcsúlevél) adtak. A munkaviszony kétoldali megállapodás alapján létesült.

A munkaidőt a XVIII. században még 10—12, a kincstári bányáknál azonban 8 órában állapították meg. 1745-ben a felső-magyarországi bányákban pl. a munkaidő a következő módon alakult: „... a reggeli műszakban 4 órákor kotognak, azután imádkoznak, kiveszik a fagyút, és beszállanak, kiszállanak pedig 11 óra után dél előtt. A nappali műszakban 12 órákor kotognak, és kiszállanak este 7 óra után. Az éjjeli műszakban este 8 órákor kotognak, és kiszállanak reggel 3 óra után.” (A kiszállásra egyébként egy darab tüzes szénrel adták a jelt, melyet az aknába dobtak 11, 7 és 3 órákor.) Ez a hármas munkaváltás általában változatlanul fennmaradt még a XX. században is, a vasbányászaton pedig 10—12 órás napi munkaidővel is dolgoztak.

A munkabér is felső, állami szabályozás nélkül a megállapodásra volt bízva. A XVIII. században a természetbeni bérezés még a kincstári bányákban is dívott, mint később, amikor a pénzben fizetett bérnek már csak kiegészítő tényezőjévé vált (pl. ingyen tüzelőszert, földhasználat, kerthasználat stb.).

A munkabér kifizetésének alapja már korán a munkabér-rendszer, a *szakmány* volt. A bányászaton általában ötféle szakmányt ismertek:

a) *csille- vagy mértékszakmány*, melyet főleg a fejtéseknél alkalmaztak;

b) *zsinór- vagy hosszszakmány*, mely vágatok kihajtásánál csaknem kivétel nélkül mértékül szolgált, tehát meghatározott területet kellett kibányászni ahhoz, hogy ellenértékét kifizessék;

c) *kőbméter-szakmány*, amelyre nézve jó példák olyan helyekről ismertek, ahol vastag széntelepek ből bányásztak;

d) *darabszám szakmány*, mely alapján mellék-munkálatoknál, mint pl. ácsolás, vasúti rakodás stb. fizettek;

e) *centiméter szakmány*, mely fúrt lyukak mélységének megállapításánál, tágabb üregek kiválásánál érvényesült.

A szakmány alkalmazása pl. egy sóbánya művelési rendszerében úgy alakult, hogy 3—6 méter hosszú sötömböket (sópád) képezték ékekkel és vasrudakkal, majd ezekből 48—52 kg súlynagyságú mértékeket, darabokat (alakos só) fejtettek le.

A sötömbre a bányász rátette a *tulajdonjegyét*, hogy az után a munkabért a felszínen majd az ő javára számolják el. A napszamosok munkáját sok helyen a XVIII. században még *rovásfával* ellenőrizték úgy, hogy a rovásfák egyik fele az illető munkásnál maradt, a másik felét pedig a felügyelőnek adták át, aki ezek alapján számféjtette munkabérét. A bányászok tulajdonjegyeiről és az e-számolásnál használt rovásfákról értékes adatok találhatók *SEBESTYÉN Gyula* munkájában.

A munkabér folyósítása hetente, kéthetente, havonta, 1854 előtt 4—5 hetente is történhetett. A bérből levonták az okozott károk, az előlegezett élelmiszerek ellenértékét, a társládai díjakat stb.

Az *állami rendezés hiánya embertelen jogi szokások kialakulására is vezetett*. Ilyen volt pl. a gyermekek nagymértékű foglalkoztatása, pl. a bér munkások 13—16%-a 16 éven aluli gyermekekből tevődött össze; vagy a nők alkalmaztatása nehéz fizikai munkára, pl. ez is elérte sokszor a 2—5%-ot.

A munkaviszony kérdéseibe való állami beavatkozás csak egy vonatkozásban mutatkozott rendkívül következetesnek: a munkások „*összebeszélése*.” nek a megakadályozásában, megtorlásában. Sztrájkokról már elég régi időből akadnak feljegyzések, pl. 1667-ben az úrvölgyi bányánál a munkások elhatározták, hogy „aki bemegy, azt a tárna előtt széttépik”. Apró béremeléssel lecsendesítették azonban a bányászokat, az akció szervezőjét, *Komora Mihályt* pedig egy napi elzárásra ítélték „vasba verve a kóterbe”. A XVIII. század közepétől egyre súlyosabban büntették az összebeszéléseket, tehát a bányamunkások szervezett érdekvédelmi akcióit, de nem sok eredménnyel. A XX. század fordulójától a munkásság szervezkedési joga, a munkásszervezetek elismerése már a közélet egyik legfontosabb problémájaként jelentkezett.

*

Még a bányászok egyik fontos jogi intézményével, a *társládával* szeretnénk foglalkozni, amely a XV. század legvégén alakult ki és szokásjogi úton századokon keresztül fennmaradt. Önkéntes társulás alapján üzemenként lehetett létrehozni és jogi személyisége is szokásjogi úton alapozódott meg. Külön, önálló szabályzattal bírt, amelyet először, üzemenként majd később, egységesen állapítottak meg; a bányabíróság hagyta jóvá.

A társláda a *mai társadalombiztosítás őseként* a keresetképtelen munkások, özvegyeik és gyermekeik segélyezésével foglalkozott. Pénzügyi alapja több forrásból származott, de a legfontosabb a bányamunkások kezdetben önkéntes áldozatként vállalt, később kötelező díj fizetése, tehát a tagdíj, továbbá a XIX. század közepétől a munkaadói hozzájárulások és a birságdíjak stb. voltak. Különleges társládai díjakkal is találkozunk, mint pl. a felvételi díj, vagy a házasságkötési díj, hiszen ez a társládát érintette; a tanonc felszabadítási díja stb. Vagyont az is gyarapította, hogy a meghalt legény hagyatéka örökös hiányában a társládára szállt.

Szolgáltatásai rendkívül sokrétűek voltak. Előszörban a tagok betegsegélyezése, amely betegpénzből, ingyen orvosi kezelésből és gyógyszerből

állt. Pl. Selmezbányán a négy héten át beteg munkás részére heti 24 krajcár betegpénzt adtak. Munkaképtelenség esetén a munkásoknak nyugbér járt, aminek mennyisége a szolgálati idővel, a tagsági idővel és a munkabér összegével arányosan nőtt. Az özvegyek, az árvák ellátása számtalan helyi szabály szerint történt; nevelési járulékat, gyermekágyi segélyt is fizettek a társládából, valamint temetési segélyt, sőt kölcsönt stb. is adtak. Mindez azonban szokásjogi szabályok szerint bonyolódott.

A társláda igazgatását a *ládaatyák* végezték, a közgyűlés meghagyása szerint, a bányamester és a városi tanács felügyelete mellett. A láda kulcsának őrzése is szokás szerinti módon történt; rendszerint három kulcsa volt, melyek közül az egyiket a láda-*atya*, a másikat a legöregebb bányász, a harmadikat a bányatiszt őrizte.

A bányászok a társládában helyezték el jelvényeiket, a nemesfémből készült, egymáson keresztbe fektetett éket és kalapácsot, pecsétjüket, zászlóikat stb. Ha valamilyen oknál fogva szakításra került sor a bányavállalkozókkal vagy a hatóságokkal, elsősorban azt érezték kötelességüknek, hogy a társládát biztonságba helyezték.

1898-ban 18 kincstári és 115 magán bányavállalatnál működött társláda, társpénztár. Hibája volt, hogy a munkások nyilvántartását hiányosan vezették, pénzügyi visszaélésekre sokszor került sor, az új helyre menő munkás összes igényét elvesztette, mert a társládák egymástól teljesen függetlenül működtek és annyi féle szabály érvényesült, ahány társláda létezett. Ezekben a hibákban a társadalombiztosítás országos megszervezése igyekezett segíteni, ami kötelező állami szabályok kiadására is alkalmat nyújtott.

Következtetések

E tanulmány eredményei értékes bizonyítékokat nyújtottak arra nézve, hogy a bevezetőben említett aggályaink teljesen jogosan merültek fel: csak az állami jogszabályok alapján a bányászati életviszonyok jogi oldalát nem lehet megrajzolni, megírni. Amíg a központi államhatalom felől vizsgáltuk a bányászásban alkalmazásra került szabályokat, formálisan néhány törvényt, császári bányarendtartást, az abszolutizmus idején életbe léptetett bányatörvényt láttunk, amelyeknek a rendelkezései azonban annyira hiányosak és töredezetek voltak, hogy azokból a bányászati ellenőrző jogi rendszerére nézve áttekintést nem kaphattunk. Amikor pedig alólól kezdtünk vizsgálni, és a bányászati életviszonyokat a maguk reális teljességében közelítettük meg, empirikus módszerekkel a való tényeket gyűjtöttük össze, arra a következtetésre juthattunk, hogy a belső rendező szabályok egész tömege létezett, amelyek nélkül a bányászattal összefüggő társadalmi érdekek nem valósulhattak volna meg harmonikus rendszerben.

A bányászati és a bányász társadalmat tehát alólól megközelítve, azt tapasztaltuk, hogy a feudalizmus korszakában a jogi szokások különösen széles körben érvényesültek, azon oknál fogva, mert a központi államhatalom figyelme csak a számára legfontosabbnak tartott problémák szabá-

lyozásáig, megoldásáig terjedt. Ennek során elsősorban és főleg a számára fontosabb ásványi nyersanyagok rendelkezési jogára, a külön jövedelem biztosítására, az ütköző érdekeltségek összeegyeztetésére, a biztonságra adott ki szabályokat, hozott intézkedéseket a magyar országgyűlés megkerülésével. (Most nem akarunk arra kitérni, hogy ez a helyzet és módszer mennyiben tette lehetővé a *Habsburgok* részéről az ország ipari alapanyagainak olcsó megszerzését, a fokozatosan kiépülő gyarmati jellegű kizsákmányolás fenntartását és megerősödését.)

A kapitalizmus időszakában a fejlődő ipari érdekek az ásványi nyersanyagok tulajdona szempontjából szembetalálták magukat a rendkívül szívósan védekező földtulajdonosi érdekekkel; a központi államhatalom nem tudta az érdekeltségeket olyan mértékben egyeztetni és koordinálni, hogy a bányászati viszonyait illetően a törvényi szabályozás előfeltételei létrejöhessenek.

A törvényi szabályozás hiánya, a meglevő szabályok hézagai és gyors avulása arra készítették minden korban a bányászati és a bányász társadalmat, hogy viszonylagos önállóságát, helyi önkormányzatát kihasználva, életviszonyaira nézve *ön-maga alkotson ellenőrző és rendet tartó szabályokat*, amelyek azután szokásszerűen hagyományozódtak egyik generációról a másikra.

A kialakult gyakorlat — amely a bányavárosokban részben a rendszeresen megújított statuumokban, részben a bányakönyvekben írásbeli formát is öltött, máshol pedig az emlékezet forrásaiból, szájhagyományozás útján terjedt — azután *jogi szokás* formájában továbböröklődött és követésre talált.

Természetesen a bányászati igazi történeti-jogi képének a feltárásához és megrajzolásához a felülről és az alólól való nézetre egyaránt szükség van.

IRODALOM

- [1] *Babics A.*: A mecseki szénmedence első fölfedezői és vállalkozói. Élet és Tudomány. 1975. p:1107—1111.
- [2] Bányászati és Kohászati Lapok. 1893. p: 103.
- [3] *Ósiba L.*: A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Néprajzi Közlemények. 1958. p: 325—326.
- [4] *Faller Jenő*: Jó szerencsét! Bp., 1975. p: 21—24.
- [5] *Gönczi F.*: Muraköz és népe. Bp. 1895. p: 143—145.
- [6] *Kós K.*: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972, p: 55—56.
- [7] *Köleséri S.*: Auraria Romano-Dacica. Nagyszeben, 1717. p: 38—58.
- [8] *Mihalovits J.*: Munkásjog az 1573. évi Miksa-féle bányarendtartásban. Bányászati és Kohászati Lapok. 1934. p: 325.
- [9] *Mikulik J.*: Magyar kisvárosi élet. 1526—1715. Rozsnyó, 1885. p: 40—41.
- [10] *Németh J.*: A sümegi népi fazekasság. Néprajzi Közlemények. 1960. p: 197.
- [11] *Orbán B.*: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. I. Udvarhely-szék. Pest, 1868. p: 135.
- [12] *Orbán B.*: V. Aranyosszék. Pest, 1871. p: 113, 211.
- [13] *Orbán B.*: Torda város és környéke. Bp., 1889. p: 389—392.
- [14] *Paulinyi O.*: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán (Adatsorok 1537—1549). Bp., 1967. p: 9—10, 26—27.
- [15] *Paulinyi O.*: Tulajdon és társadalom a Garam vidéki bányavárosokban. Történelmi Szemle. 1962. p: 173—188.

- [16] Péch A.: A selmeci bányavállalatok története. II. 1650—1750. Bp., 1967. p: 40—41, 228, 362, 410, 417, 555.
- [17] Péch A.: Alsó-Magyarország bányaművelésének története. III. 1650—1750. Bp., 1967. p: 189, 321, 363—364, 581, 641.
- [18] Podányi T.: Rudabánya bányászmenzetségei. Bányászat. 1974. p: 208—211.
- [19] Prodan, D.: Producția fierului pe Domeniul Hunedoarei în secolul XVII. In. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Tom. II. 1958—1959. p: 112—117.
- [20] Román J.: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. Ethnographia. 1951. p: 315—318.
- [21] Sebestyén Gy.: Rovás és rovásírás Bp., 1909.
- [22] Szabó T. A.: Levéltári adatok a dési fazekascéh történetéhez. Kolozsvár, 1947. p: 32.
- [23] Szabó Z.: Cifra nyomorúság. Bp., é.n., p. 139.
- [24] Tárkány Szűcs Ernő-Radnay József—Kiss László: Magyar bányajog. Bp., 1970. p: 18—52.
- [25] Uzsoki A.: Egy szigetközi aranyász és felszerelése. Néprajzi Közlemények. 1959. p: 158—166.
- [26] Uzsoki A.: Aranymosók és felszereléseik. Néprajzi Értesítő. 1966. p: 203—222.
- [27] Wahlnér A.: A bányatörvényről szóló törvényjavaslat előadói tervezetének indokolása. Bp., 1903. p: 89.

Visszapillantás a bányászat múltjára

100 évvel ezelőtt, Lapunk 1878. június 1-én megjelenő száma Platzer Ferenc Bakabánya folytatásos ismertetését közli, amelyben beszámol azokról a már üzemben nem levő bányákról, amelyeket a Magyarhoni Földtani Társulat selmechányi fiókegylete megbízásából meglátogatott. Megállapította, hogy itt jelentős külfejtések voltak üzemben, de ezekre az ott élők csak gyermekkorukból emlékeznek.

Wiesner A. „Villamos légnyomás-jelző” címmel ismerteti a selmeci Zsigmond aknai légsűrítő üzeménél alkalmazott készüléket. Célja, hogy a fúrógépek légnyomást ellenőrizni lehessen. A villamos áramot egy 12 elemből álló „villanyos telep” képezi, mely „egy villanyos harangjelző” készülékkel jelzi, ha a fesszámó mutatója a kívánt feszültség alá esik.

A „Különfélék” rovatban közli a világ vasútvonalainak hosszát, amely 1878. január 1-én 295 ezer km volt. Ebből Ausztria—Magyarországra 17,3 ezer km esett, míg például Görögországban 12 km volt.

Az 1878. június 15-én megjelenő Lapunkban folytatódik Platzer Ferenc előző számban megkezdett cikke, amelyben a bakabányai bányászat azon akadályait ismerteti, amelyek megszűnéséhez vezettek.

Ismertetést közöl a Lap Max v. Tröster robbanógyapotjáról, amelyet Dortmundban a bányakapitány bányászati célokra igen alkalmasnak tartott. Bár anyagát nem ismerteti, de közli, hogy 25 mm vastag, 100 mm hosszú papirosba burkolt henger, amely 60 g-ot nyom. Útésre érzéketlen, tűzzel érintkezve sem veszélyes, nem fagy meg. Felső Sziléziában gyártják ezt a nitrált gyapotot és sajtolják. Ára drágább, mint a dinamit, de veszélytelenebb.

A „Különfélék” rovatban közli, hogy a „Hőmérséklet a Szt. Gotthard tunnelben 100 m után 2,16 °C”.

*

75 évvel ezelőtt, 1903. január 1-én megjelenő Lapunk a kohászati cikkeken kívül Litschauer Lajos „A bányaművelés technikájának haladása” című cikksorozatát folytatja. A légvezetés, szellőztetés c. fejezetében, a fejtési munkák következtében képződött szénporral és annak bányarobbanásoknál való szerepével foglalkozik. Káros hatásának ellensúlyozására, a Saarbrückenben használt permetező készüléket ismerteti. Tárgyalja a metánveszély jelzésére használatos biztosító lámpát, s megadja a lángkúpok (aureolák) hosszúságát, különböző százalékos sújtólég jelenlétének. Felsorolja a 75 évvel ezelőtt használatos sújtólégvizsgáló készülékeket, majd a bányalégvezetésre áttérve, tárgyalja a természetes, a mesterséges és a külön szellőztetés eseteit.

Délius jelzéssel a külföldi lapokból vett hírek és újtások olvashatók, így „A szénégnek meghatározása a bánya levegőjében”, amely a szénmonoxid vegyi vizsgálatának módját írja le. „Aknák járósztályának elzárása” címen oly szerkezetet ismerteti, amely megaka-

dályozza, hogy amíg a kas az ajtó előtt áll, azt ki lehessen nyitni.

„Bányászati és kohászati hírek” cím alatt „Új mélyfúró-telepek Magyarország északi részében petroléum termelése céljából” címmel közli, hogy „Mező-Laborczon... a vasút közvetlen közelében... mélyfúrások indultak... Az első fúrólyuk az olaj természetes kibúvásán van telepítve. A nyers termék kitűnő minőségűnek bizonyult. A vállalkozók gazdag termelésre várnak, az olaj tulajdonképpen medencéjét azonban csak 800 m mélységben remélik elérni.”

Az 1903. június 15-én megjelenő Lapunk vezető helyen közli a felhívást, hogy az OMBKE évi rendes közgyűlését szeptember 12, 13 és 14-én, Petrozsényban fogja tartani.

A háromnapos roppant tartalmas közgyűlés részletes programját a Lap közli.

Folytatódik Litschauer Lajos „A bányaművelés technikájának haladása” című cikksorozata. Ebben a szellőztetés tárgyalja, a különböző keresztmetszvényű légszövekkkel végzett vizsgálatok eredményeit és számításait közli. Ismerteti a Rateau centrifugál ventilátort, a légajtókat és légfüggönyöket.

A „Bányászati és kohászati hírek” rovatban a Magyar Távirati Irodától átvett hír Mórról a következő: „Mór község határában, különösen a Vértes-hegységben, nagy kőszéntelepek vannak... e tekintetben az ország két első társulata tárgyalt az itteni érdekeltségekkel, míg végre a napokban... a szerződést is megkötötték. Eszerint a Magyar Általános Kőszénbánya R. T.-gal a városi közbirtokosság 8000 kat. hold területére nézve oly módon lett megkötve a szerződés, hogy a társulat három éven belül köteles kutatásokat eszközölni évi 1000 korona bérért. A következő három éven évi 2000 korona bérért meg kell építeni az üzemet... a hetedik évtől az évi bér 8000 korona s minden kiaknázott métermázsza kőszén 4 fillérdj. Ugyancsak fentnevezett társulat szerződésre lépett Lambert Henrik gróffal 1200 hold területre, 60 évre. A Salgótarjáni Kőszénbánya R. T. Trautenberg Frigyessele 6000 hold területre, 90 évre kötött szerződést mely szerint az üzem három éven belül megnyitandó, métermázsánként 2 fillérré.”

*

50 évvel ezelőtt Lapunk 1928. június 2-án megjelenő számában Tettamanti Jenő „Az új német hatósági rendelkezések aknaszállítógépekre” tárgyú cikkében összehasonlítást tesz a magyar és a német hatósági rendelkezések között és javaslatokat tesz a módosításra. Pávai Vajna Ferenc „Elkészült a karcagi gázoskút” címmel ismerteti a mélyfúrást, ez év januári kitörését, majd a napi 5700 m³ víz és 32 000 m³ földgáz termelést és ezeknek elemzését.

(Folytatás a 425. oldalon)

Taitkany - bis
Ermo